

keď paloš sám vyskočil z pošvy a stínal šarkanovi hlavy. On bol pasívny, čo bol odraz človekovej skutočnej pasivity, nemohúcnosti. No čím viac vzrastala jeho aktivita, tým menej bolo treba zázrakov. Človek si dnes pomáha sám, sám uskutočňuje niekdajšie zázraky, no tým, že ich navodzuje, ich prirodzený vývoj chápe ako samozrejmosť. Len náboženstvo ako duch starých čias ešte občas s niečím príde. Potom sa ešte nájdú ľudia, ktorí majú väčšiu úctu pred domnelou Pannou Máriou, čo sa zjaví pastierovi, ako pred chirurgom, ktorý masážou srdca premôže klinickú smrť a vzkriesi mŕtveho. To sú tiež tiene starého sveta a odídu do nenávratna s ním.

K METODOLOGICKÝM PROBLÉMOM KONKRÉTNEHO SOCIOLOGICKÉHO VÝSKUMU

MARTIN KATRIAK

1

1. 1. V súčasnej etape budovania socialistickej a komunistickej spoločnosti vyvstáva reálna potreba skúmať spoločenské javy, vznikajúce v procese tejto výstavby, v širších a všestrannejších súvislostiach. Požiadavku takto študovať spoločenské javy spĺňa spoločenský výskum, označovaný tiež termínom socioekonomický výskum, alebo správne termínom — konkrétny sociologický výskum.¹ Potreba robiť spoločenskovedné výskumy, takto zamerané, sa všeobecne uznáva. Prvý námestník predsedu Rady ministrov SSSR súdruh A. N. Kosygin vo svojom referáte na všesväzovej porade vedeckých pracovníkov konštatoval: „Dôležité miesto v rozvoji spoločenských vied patrí konkrétnym sociologickým výskumom, zovšeobecňujúcim skúsenosti z budovania komunizmu, organizáciu socialistickej výroby a kultúrnu výstavbu“.² V Sovietskom sväze, u nás i v iných socialistickej krajinách sa rozvinuli a rozvíjajú sa početné, tématicky rôznorodé marxistické sociologické výskumy.

V súvislosti s rozvíjaním konkrétnych sociologických výskumov stalo sa naliehavým riešenie nielen metodologických, ale aj konkrétnych metodických otázok, ako o tom svedčia mnohé články, uverejňované vo filozofických časopisoch. Pracovníci konajúci tieto výskumy si správne uvedomujú, že bez teoreticky zdôvodneného prístupu k štúdiu spoločenských javov, bez ovládania príslušných metód a techník — ako konštatuje I. S. Kon — nemožno tieto javy adekvátne vedecky skúmať a vysvetľovať, objavovať zákonitosti ich vývinu.³

¹ Termín „konkrétny sociologický výskum“ sa bežne používa v Sovietskom sväze. V tejto práci ho budeme používať aj v obmene „marxistický sociologický výskum“.

² *Ekonomičeskaja gazeta*, orgán ÚV KSSS, č. 140 (993) z 15. júna 1961.

³ *Pozri Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1961, 1, 65.

1. 2. V snahe prispieť k riešeniu metodologických otázok konkrétneho sociologického výskumu chceme osvetliť najmä tie otázky, ktoré súvisia s prvou fázou výskumu, t. j. *so získavaním faktov* a údajov, pravdivo odrážajúcich jednotlivé stránky spoločenského diania, na podklade ktorých možno dochádzať k hodnoverným, teoreticky i prakticky použiteľným záverom. Pravda, sledujúc tento cieľ, uvedomujeme si, že i pri riešení zdanlivo jednoduchých metodických otázok marxistického sociologického výskumu treba vychádzať z vedecky fundovanej metodologickej koncepcie, a preto pokladáme za potrebné dotknúť sa stručne niektorých všeobecných teoretických princípov, ako základu týchto výskumov.

Uvedený cieľ nášho príspevku nevyžaduje, aby sme sa osobitne zaoberali otázkou „vydeľovania“, či „ustavovania“ novej vednej disciplíny — marxistickej sociológie. O tejto otázke sa v súčasnosti živo diskutuje.⁴ Je teda aj mimo rámca nášho príspevku vymedzovať predmet marxistickej sociológie a zaoberať sa špeciálnymi teoretickými otázkami, ktoré s týmto súvisia. Nevyhnutné je však v skratke uvážiť otázku teoretického východiska konkrétneho sociologického výskumu a otázky, týkajúce sa povahy predmetu tohto výskumu.

2

2. 1. Z doterajšej diskusie o uvedených problémoch jednoznačne vyplýva, že za teoretický základ marxistického sociologického výskumu treba pokladať historický materializmus ako filozofickú teoretickú vedu, skúmajúcu ľudskú spoločnosť a zákonitosti jej vývinu vcelku, celý spoločenský život v jeho všestranných vnútorných súvislostiach a vo vzájomnom pôsobení všetkých jeho zložiek.⁵ No vzhľadom na to, že základnými činiteľmi v rozvoji spoločnosti sú ekonomické momenty, najmä výroba, v procese ktorej sa ľudia zoskupujú do určitých spojení a celkov, je nevyhnutným východiskom tohto výskumu aj politická ekonómia. Dôležitým základom konkrétneho sociologického výskumu je tiež vedecký komunizmus ako učenie o taktike socialistickej revolúcie a budovaní socializmu a komunizmu. Z vedeckého komunizmu, v ktorom sa úspešne spája teória a prax socialistickej výstavby, vychádzajú tiež podnety pre určovanie konkrétnych úloh a cieľov marxistického sociologického výskumu. Toto teoretické a metodologické východisko,

⁴ Pozri najnovšie práce, najmä H r z a l — M á c h a, *Předmět a metoda historického materialismu* (Praha 1961) a viaceré články vo filozofických časopisoch, roč. 1960, 1961. Viacerí bádatelia stotožňujú historický materializmus s marxistickou sociológiou. Napr. prof. I. S. K o n p íše: „Všeobecná sociológia, ktorú predstavuje historický materializmus, môže sa ďalej vyvíjať len na základe mnohých špeciálnych sociologických výskumov. Takéto konkrétne sociologické výskumy, ktoré samy nie sú súčasťou historického materializmu a ktoré možno označiť ako „špeciálna sociológia“, ho obohacujú a konkretizujú“. (Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1961, 1, str. 64 a n.); alebo autori M. N. R u t k e v i č a L. N. K o g a n uvádzajú: „Nakoľko je *historický materializmus* vedou o všeobecných zákonoch histórie, z toho vyplýva, že je aj marxistickou sociológiou. Pre nás sú tieto pojmy identické“. (Voprosy filosofii, 1961, 3, s. 123). Podobné názory už skôr vyslovili V e r b í n, K e l l e, K o v a l z o n, K o l b a n o v s k i j, F e d o s e j e v a i. (pozri Filozofický časopis 1959, 1, s. 70—75). Takéto riešenie otázky v súčasných podmienkach považujeme za správne a vyhovujúce.

⁵ K. M a r x — B. E n g e l s, *Vybrané spisy*, zv. I, Praha 1954, s. 372.

správnosť ktorého potvrdzujú mnohé vedecké výskumy, no predovšetkým úspešná prax socialistickej výstavby, umožňuje — ako ukážeme ďalej — postaviť konkrétne sociologický výskum na pevné vedecké základy, umožňuje objektívne štúdium spoločenského diania a jeho zákonitostí.

2. 2. Predmetom konkrétneho sociologického výskumu — na rozdiel od historického materializmu, ktorý skúma ľudskú spoločnosť ako celok — sú určité, vymedzené časti spoločnosti, spoločenského diania — jednotlivé *sociálne javy*. Pod pojmom sociálny jav rozumieme kvalitatívne svojrázny, zložitý, pomerne presne vymedzený spoločenský útvar, organicky včlenený do štruktúry spoločenského diania, v rámci ktorej je s ostatnými zložkami v zákonitých vzťahoch, v kauzálnych a dialektických súvislostiach. Sociálny jav má v štruktúre určitého spoločenského celku relatívne presne vymedzenú funkciu, ktorou v dialektickej súhre s pôsobením iných komponentov podmieňuje existenciu patričného spoločenského celku. Sociálne javy, akými sú napr. rôzne pracovné kolektívy — čaty, skupiny a pod. v závodoch, alebo jednotlivé rodiny v obci atď. — sú nielen vzájomne úzko pospájané, vzájomne od seba ekonomicky, kultúrne, spoločensky závislé, ale tiež na seba rozmanitými spôsobmi účinkujú, sú v dialektických protirečeniach, čím všetkým podmieňujú dynamiku, vývin spoločenských menších i väčších, geograficky určených celkov a napokon celej spoločnosti.

Všetky spoločenské javy riadia sa vo svojom vývine tými istými *všeobecnými* zákonmi ako celá objektívna spoločenská realita, no okrem toho rôzne druhy spoločenských javov riadia sa aj osobitnými, špecifickými zákonmi, ktorými sa od seba navzájom odlišujú. Vypátrať, objaviť tieto špecifické zákony jednotlivých druhov sociálnych javov, vznikajúcich v súčasnej etape vývinu našej spoločnosti k socializmu a komunizmu, je úlohou konkrétneho sociologického výskumu.

2. 3. Na základe uvedeného možno uzatvárať, že spoločenský jav je veľmi zložitá a špecificky usporiadaná štruktúra, v ktorej jednotlivé zložky, elementy tvoria dialektickú jednotu, no súčasne utvárajú aj protirečivé vzťahy a účinky, podmieňujúce pohyb, vývin týchto javov. V spoločenských javoch sú najrozmanitejším spôsobom zastúpené všetky druhy pohybu hmoty — od pomerne jednoduchého mechanického pohybu, cez pohyb biologický, čiže vývin ľudských jedincov, až po veľmi zložitý pohyb psychický, ktorý má v štruktúre sociálnych javov špecifickú úlohu. Kvalitatívne nový, najvyšší druh pohybu hmoty, ktorý je vlastný jedine týmto javom, spôsobuje, že spoločenské javy sú spomedzi všetkých javov objektívnej reality najzložitejšími útvarmi. Táto ich zložitosť a ich citlivé reagovanie na vonkajšie podnety spôsobuje, že štruktúra spoločenských javov tohože druhu so zreteľom na rôzne podmienky je viac-menej rozdielna a že je veľmi variabilná v čase. Práve pre túto zložitosť a menlivosť je skúmanie spoločenských javov omnoho zložitejšie ako skúmanie prírodných javov.

2. 4. Významnou črtou v štruktúre vnútornej diferenciacie spoločenských javov je to, že sa v nej ustavične uplatňuje pôsobenie dvoch základných činiteľov, a to činiteľa spoločenského bytia, reprezentovaného podmienkami materiálneho života, najmä prírodným a spoločenským prostredím, človekom, utvárajúcim väčšie-menšie zoskupenia, a výrobou hmotných a iných statkov, a činiteľa spoločenského

vedomia, ktorý v sebe zahrňuje „sociálny, politický a duchovný životný proces vôbec“, čiže rôzne idey, názory, teórie, city, priania ľudí, slovom ich politicko-ideovú, vzdelanostnú, morálnu a kultúrnu vyspelosť. Vzájomný vzťah týchto dvoch činiteľov vyjadril K. Marx vo svojej, všeobecne známej téze, že „bytie ľudí nie je určované ich vedomím, ale naopak, ich vedomie je určované ich spoločenským bytím“.⁶ Z tejto Marxovej tézy, ktorá je základným vedeckým zákonom historického materializmu, evidentne vyplýva, že spomenuté dva činitele nie sú od seba nejako oddelené, izolované, ako sa to často chybné chápe, ale práve naopak, že tvoria dialektickú jednotu, že jeden bez druhého v skutočnosti ani neexistuje a že sa vo svojom neustálom vývine vzájomne ovplyvňujú.⁷ V podstate spoločenské bytie a spoločenské vedomie sú dva, vzájomne na seba pôsobiace momenty, dve neodlučiteľné stránky tejže konkrétnej, značne zložitej veci — spoločenského javu. Oba momenty zreteľne vystupujú pri všetkých spoločenských javoch, či ide napr. o pracovný kolektív, rodinu a pod.

Dialektika spoločenského bytia a spoločenského vedomia, vzájomné vzťahy a ovplyvňovanie sa týchto dvoch činiteľov v štruktúre sociálnych javov značne komplikuje ich skúmanie. Pri konkrétnom sociologickom výskume ide v podstate o skúmanie ekonomicko-sociálnych vzťahov, v ktorých konajú ľudia „ako bytosti nadané vedomím“, ľudia „uvedomujúci si nielen svoje individuálne príčiny, ale tiež svoje konanie ako masy, vystupujúci spoločne a dosahujúci vopred stanovený cieľ“.⁸ Uvedené zložité vzťahy, komplikované navyše uvedomelou činnosťou ľudí, bývajú u mnohých sociálnych bádateľov gordickým uzlom pri riešení otázky správneho metodologického prístupu k skúmaniu spoločenských javov. Výstižne konštatujú autori Hrzal a Mácha, že „v prírode sa presadzujú zákony živelne, slepo“, že „prírodné procesy sa dejú, kým v spoločnosti vždy konajú ľudia, ľudia, ktorí majú svoju vôľu, svoje ciele, svoje priania, svoje záujmy, rôzne vzťahy atď.“⁹ V živej dynamickej štruktúre sociálnych javov hrá vedomie, späť s objektívnou zámernou činnosťou ľudí, čiže *subjektívny činiteľ* dôležitú (i keď prirodzenú, nie primárnu) úlohu, a preto je nevyhnutné skúmať i jeho pôsobenie, a to v nerozlučnej jednote s materiálnymi, ekonomickými zložkami a momentami javu. Správne poznamenáva L. Tondl, že „bez subjektívneho činiteľa nemožno spoločenské konanie (a tak ani spoločenské javy — pozn. M. K.) ani pochopiť, ani vysvetliť, či už je subjektívny činiteľ charakterizovaný ako cieľ, motív, pohnútko, úmysel, vôľa a pod.“¹⁰ K skúmaniu jednotlivých zložiek, prejavov a účinkov vedomia pristupujeme rovnako ako k skúmaniu zložiek spoločenského bytia, pretože je rovnako súčasťou objektívnej reality, pravda, so zreteľom na jeho osobitné vlastnosti používame pritom — ako ďalej ukážeme — odlišné, od istej miery psychologicky orientované metódy.

2. 5. Spoločenský jav ako časť objektívnej reality, čiže ako konkrétna vec,

⁶ Tamže, s. 372.

⁷ Porov. J. Klofáč, *Materialistické pojetí dějin*, Praha 1957, s. 105, 185.

⁸ Hrzal — Mácha, *Předmět a metoda historického materialismu*, Praha 1961, s. 135.

⁹ Tamže, s. 135.

¹⁰ L. Tondl, *K problému kausální analýzy společenského jednání*, Rozpravy Čs. akademie věd, 1958, seš. 6, s. 23.

existuje mimo a nezávisle od nášho vedomia. K jeho skúmaniu môžeme pristupovať z jedného alebo viacerých parciálnych aspektov (ekonomického, demografického, psychologického, etického atď.). Môžeme ho skúmať z pozície jednej alebo viacerých spoločenských vied. Akad. I. Hrušovský konštatuje: „Iba syntéza viacerých aspektov (i svetonázorového postoja) nás uschopňuje adekvátnejšie poňť analyzovaný predmet, pokiaľ ide o jeho základnejšie a podstatnejšie štrukturálne súvislosti a kvality“.¹¹ Skúmanie spoločenských javov z viacerých aspektov umožňuje lepšie preniknúť do ich podstaty a objaviť v nich skryté vnútorné procesy a špecifické zákonitosti, ktorými sa riadi ich vývin. Štúdium spoločenských javov z pozícií viacerých spoločenských, príj. i niektorých prírodných vied umožňuje chápať spoločenské javy v ich celistvosti, úplnosti (alebo ak chceme tak povedať, chápať ich *sociologicky*). Osobitný význam má prístup k sociálnym javom zo spoločensko-triedneho aspektu, z aspektu budovania komunizmu, čo okrem iného umožňuje zisťovať genézu a rozvoj črt vlastných komunistickéj spoločnosti.

Požiadavku pristupovať k skúmaniu sociálnych javov z pozície viacerých zainteresovaných spoločenských vied pokladajú niektorí vedeckí pracovníci za „eklektické tendencie“ v metodologickej koncepcii sociologického výskumu. Netreba, nazdávame sa, osobitne dokazovať nesprávnosť takých úsudkov, ktoré majú svoj základ nepochybne v prežitkoch metafyzického myslenia. Treba uviesť, že v súčasnej vede popri tendencii osamostatňovania sa vedeckých disciplín možno pozorovať aj integračné tendencie, vznik spojovacích disciplín (fyzikálna chémia, biogeochemia, biofyzika, sociálna psychológia a i.) a najmä spoluprácu príslušných vied pri riešení rozličných problémov. V súčasnosti možno za novo rodiacu sa tendenciu pokladať — ako píše V. Filkorn — kolektívny spôsob vedeckej práce, ktorý súvisí s jednotou vedy a s komplexnosťou riešenia vedeckých úloh.¹²

2. 6. V zmysle marxistickej dialektickej metódy na sociálnom jave nestačí skúmať len kvalitatívnu stránku, jeho podstatu, vnútorné vzťahy a zákonitosti, jeho vzťahy k iným javom a vzájomné ovplyvňovanie sa, ale rovnako treba skúmať aj jeho *kvantitatívnu stránku*, čiže otázku veľkosti, vývinového tempa, intenzity, spoločenskej efektivity javu a pod. Treba mať na zreteli — ako napísal akad. Hrušovský — že javy, „predmety sú determinované nielen kvalitatívne, ale aj kvantitatívne, sú nerozlučnou dialektickou jednotou kvality a kvantity“.¹³ Napr. u brigád socialistickej práce môžeme jednotlivé zložky a momenty ich vnútornej členitosti, činnosti a jej výsledky celkom presne číselne vyjadriť. To by však bola len jedna stránka — skúmanie kvantity vnútorného členenia zložiek a podstatných črt javu.

Ako vieme, spoločenské javy nie sú javmi ojedinele sa vyskytujúcimi, ale naopak, javmi hromadného charakteru, čo znamená, že sa v sociálnom dianí vyskytujú spravidla vo veľkom počte. Napr. brigád socialistickej práce i kolektívov súťažiacich o tento titul je v rozličných odvetviach národného hospodárstva veľmi

¹¹ I. Hrušovský, *Podstata a štruktúra*, sborník Otázky dialektiky poznania, Bratislava 1961, s. 219.

¹² V. Filkorn, *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, s. 72.

¹³ I. Hrušovský, cit. d., s. 214.

mnoho a ich počet sa stále zväčšuje. Teda druhou stránkou kvantitatívneho rozboru javu je zisťovanie počtu, či výskytu skúmaného javu v určitom vymedzenom spoločenskom celku. Skúmanie tejto druhej stránky javu je významné preto, že narastaním jeho kvantít po prekročení špecifickej miery dochádza k zmenám kvality príslušného spoločenského celku. Napr. rozvojom socialistických výrobných vzťahov, budovaním mohutnej materiálno-technickej základne, pribúdaním počtu ľudí s komunistickými vlastnosťami atď. mení sa postupne socialistická spoločnosť na komunistickú.

„Sila kategórie kvantít“, píše doc. Filkorn, „je taká veľká, že vede vtlačila celkom nový ráz, ktorý sa v krátkosti vyjadruje ako *exaktnosť* vedy; podľa nej každá vedecká teória, ak má byť pravdivá, musí predpovedať merateľné výsledky“.¹⁴ Toto domyslené metodologicky znamená, „že len čo pristúpime k skúmaniu javov, musíme ich zmerať vo všetkých ohľadoch, t. j. meraniu musíme podrobiť každú stránku (kvalitu nevynímajúc) predmetu“.¹⁵ Túto požiadavku treba plne uplatňovať aj pri skúmaní sociálnych javov.

3.

3. 1. Pokúsili sme sa vymedziť, delinovať spoločenský jav ako predmet konkrétneho sociologického výskumu. Poukázali sme na mimoriadnu zložitú a variabilitu štruktúry sociálnych javov, na ich zložitú kauzálnu a dialektickú súvislosť s inými javmi, na ich zložitú začlenenú v procese spoločenského diania. Z faktu, že spoločenské javy sú najzložitejšími útvarmi objektívnej reality, vyplýva, že aj pri ich výskume — ak ich máme pravdivo a v úplnosti poznať — musíme siahnúť po primerane usporodovaných metodologických prostriedkoch. Pre ich výskum — ako už z konštatovaného (časti 2.2 — 2.6) vyplýva — nemôžu postačiť metodologické postupy bežne používané v prírodných vedách. Vychádzajúc z vykonaného rozboru povahy spoločenských javov, zhrnieme v skratke metodologické zásady, ktorými sa podľa nášho názoru treba riadiť pri marxistických sociologických výskumoch.

Z faktu, že spoločenské javy sú spravidla čiastkovými útvarmi, zložkami širších spoločenských celkov, že sú v zákonitých kauzálnych a dialektických súvislostiach s inými javmi atď. (pozri bod 2.2), vyplýva, že ich nemožno skúmať izolovane, ale naopak, vždy v úzkej súvislosti, vzájomnej podmienenosti a dialektickej jednote s okolitými, bezprostredne existujúcimi javmi a vo vzťahoch k spoločenskému celku, ktorého sú časťou. To znamená, že nemožno skúmať len jav ako taký, len jeho vnútornú štruktúru, protirečivosť jeho vnútorných stránok, ale rovnako, ako sú tieto jeho vnútorné stránky ovplyvňované vonkajšími činiteľmi, okolitými javmi, ako vzájomne tieto javy na seba pôsobia a aké sú výsledky tohto vzájomného pôsobenia.

Ak napr. skúmame brigády socialistickej práce, ich rozvoj a spoločenský dosah, efektivitu, bolo by chybou, keby sme ich skúmali bez ohľadu na sociálno-ekono-

¹² V. Filkorn, *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, s. 72.

¹⁵ Tamže, s. 96.

mické a organizačno-technické podmienky, aké sú v jednotlivých priemyselných a poľnohospodárskych závodoch, príp. tiež bez ohľadu na politicko-ideovú a kultúrno-technickú pripravenosť pracujúcich, ktorá je tiež jedným z činiteľov podmieňujúcich ich úspešný rozvoj. No naproti tomu treba rovnako skúmať aj „spätne pôsobenie“ brigád na jednotlivé stránky života závodu, ako brigády pomáhajú závod a pracujúcich dvíhať na vyššiu ekonomickú a kultúrnu úroveň. Len takýto postup skúmania je správny a efektívny. Okrem iného umožnil napr. zistiť, že v závodoch, kde je mechanizácia, príp. automatizácia výrobných procesov na vyššej úrovni, súťaží o titul BSP aj vyššie percento pracujúcich z ich celkového počtu v závode.

3. 2. Pre mimoriadne veľkú variabilitu, menlivosť spoločenských javov v čase (bod 2. 3) na ich adekvátne poznanie nestačí len poznanie súčasného stavu. Takéto ich poznanie máva výlučne statický charakter, môže odhalíť štruktúru, kvantitu, vrátane rozloženia javu na určitom geografickom celku, no nezabezpečuje možnosť poznať spoločenské javy v pohybe, dynamike, v ich všestrannom vývine. Také ich skúmanie nezabezpečuje ani predvídať ich pravdepodobný vývin v budúcnosti. Preto, aby sa všestranný vývin skúmaného spoločenského javu mohol zachytiť, treba jeho výskum zopakovať, vykonať ho za sebou v určitých časových intervaloch, dĺžka ktorých musí byť primeraná stupňu kvalitatívneho a kvantitatívneho narastania alebo úbytku javu.

Rozloženie skúmania sociálnych javov do určitých časových etáp umožňuje poznať nielen dynamiku javu, ale aj *vývinovú tendenciu*, smer a rýchlosť jeho vývinu, čo má veľký význam nielen z hľadiska potrieb spoločenskej praxe, ale aj z hľadiska rozvoja teoretického myslenia v oblasti historického materializmu. Nazdávame sa, že takéto skúmanie spoločenských javov umožňuje do istej miery poznať aj vnútorné procesy, podstatu, zákonitosti javu. Pri sledovaní vývinovej tendencie javu hlavnú pozornosť upínáme na tie jeho zložky, ktoré určujú jeho špecifickú štruktúru a sú základom a predpokladom vývinu ostatných jeho zložiek a vlastností. Takýmito základnými, určujúcimi komponentmi v štruktúre sociálnych javov sú zložky spoločenského bytia, čiže materiálne, ekonomické momenty, predovšetkým výrobné sily, výrobné vzťahy, spôsob výroby hmotných a iných životných potrieb.

Je samozrejmé, že vývinovú tendenciu javu nemožno sledovať bez číselného zachytenia vývinu podstatných vlastností a znakov javu a vzrastu množstva samého javu. Sledovanie vývinovej tendencie javu dobre umožňuje dlhodobé pozorovanie a *štatistické spracovanie* výsledkov tohto pozorovania. Takýmto materiálom sú aj údaje štatistických orgánov spracované do časových radov.¹⁶ Časové rady pre ich názorné vyjadrenie vývinovej tendencie javu v hojnej miere používal napr. aj V. I. Lenin vo svojom diele *Imperializmus, ako najvyššie štádium kapitalizmu* na ozrejenie procesu koncentrácie kapitálu v kapitalistických štátoch, rozvoja ich koloniálneho panstva a pod.

3. 3. Z faktu, že sa v štruktúre spoločenských javov ustavične uplatňujú zložky spoločenského bytia a rovnako aj zložky spoločenského vedomia (bod 2.4),

¹⁶ Pozri Eggermayer — Gruzín — Vlach, Základy štatistiky, Praha 1958, s. 240—284.

vyplýva dôležitý metodologický postulát, a to, že spoločenské javy treba vždy skúmať tak zo stránky spoločenského bytia, ako aj zo stránky spoločenského vedomia. Takýto metodologický prístup k spoločenským javom vyplýva z historikomaterialistického chápania objektívnej spoločenskej reality, spoločenského diania a je jedine správnym prístupom k ich skúmaniu. Je nevyhnutnou podmienkou pre ich úplné, celistvé a pravdivé poznanie.

Keby sme napr. brigádu socialistickej práce skúmali len zo stránky jej spoločenského bytia, najmä: členov brigády ako rozhodujúcu časť výrobných síl, ich triedne a sociálne rozvrstvenie, zamestnanie, vek, pohlavie a pod., spoločenské a prírodné prostredie, v ktorom žijú, ich konkrétnu výrobnú činnosť a jej výsledky; objektívnu stránku vzájomných vzťahov členov brigády, ich spoločenské a iné vzťahy k celozávodnému kolektívu a k širšej spoločnosti, ich vzťahy k výrobným prostriedkom, ich vzťahy k prírode a pod., bolo by to poznanie tejto brigády len čiastočné, jednostranné, s čím by sa nemohol uspokojiť sociológ. Ešte neúplnejšie by bolo poznanie brigády socialistickej práce, keby sme ju skúmali a vysvetlovali rôzne jej vlastnosti len zo stránky spoločenského vedomia, keby sme skúmali len stav myslenia, postoje, zážitky, záujmy, nálady, návyky, vôľu, slovom psychický život členov brigády, ich celkovú kultúrnu vyspelosť a pod. Upadli by sme do „psychologizovania“ tohto sociálneho javu. Ako vidíme, boli by to dve krajnosti, z ktorých ani s jednou ako filozofi alebo marxistickí sociológovia by sme sa nemohli uspokojiť. Do druhej krajnosti, ako je známe, upadá tzv. psychologická škola buržoáznej sociológie, vychádzajúca z chybných koncepcie, že psychické vzťahy sú základom spoločenských vzťahov, ktorej predstaviteľmi sú najmä E. A. Ross, G. H. Mead, E. S. Bogardus, T. Parsons, F. Znaniecki, L. Bernard a mnohí iní.

Požadovaný metodologický prístup k skúmaniu spoločenských javov možno aplikovať bez osobitných ťažkostí nielen na také sociálne javy, ako sú rodina, rôzne pracovné kolektívy, osadenstvo určitého závodu, osada, obec, mesto atď., ale aj na javy, ako sú: vzrast životnej úrovne a blahobytu ľudu, proces stierania podstatných rozdielov medzi fyzickou a duševnou prácou, proces stierania sociálnych rozdielov medzi obyvateľstvom v socialistickej spoločnosti a pod. Objektívnu stránku spoločenských javov, čiže materiálne zložky — ako sme ich vymenovali vyššie (príklad skúmania BSP) — možno v podstate skúmať metódami, aké používa politická ekonómia, príp. prírodné vedy. Tieto zložky, v prevažnej miere ekonomické a zmeny v nich — ako napísal Marx — „možno prírodovedecky presne zistiť“. ¹⁷ K metódam, pomocou ktorých možno skúmať túto stránku spoločenských javov patria: a) metóda vedeckého pozorovania a jej rôzne druhy, napr. genetická metóda, metóda kazuistická, metóda zúčastneného pozorovania a iné; b) sociologický experiment; c) rozbor rôznych štatistických údajov o obyvateľstve a hospodárskom živote (štatistické zprávy, ročenky, ekonomické rozborové a pod.); d) rozbor rôznych zpráv, zápisníc, právnych noriem a predpisov týkajúcich sa hospodárskeho života; e) štúdium odbornej literatúry, demografických, ekonomických a iných monografií a pod. Tieto metódy, najmä

¹⁷ K. Marx — B. Engels, *Vybrané spisy*, zv. I, Praha 1954, s. 372.

metódu vedeckého pozorovania a rovnako aj štúdium štatistických údajov (ktoré sú v podstate tiež výsledkom sústavného a zámerného pozorovania javov podľa určitých aspektov a sumarizovania čiastkových výsledkov), treba pokladať za *základné metódy* a nemožno bez nich robiť nijaký sociologický výskum.

K metódam, pomocou ktorých možno skúmať, či získavať fakty, týkajúce sa spoločenského vedomia, či subjektívnej, psychologickéj stránky spoločenských javov, patria tieto metódy: a) metóda riadeného rozhovoru (beseda, interview); b) metóda dotazníková a jej druhy, ako: priamy dotazník (anketa), záznamový hárok, slobodný popis; c) sledovanie rokovania na rôznych konferenciách, poradách, schôdzach a pod.; d) štúdium vyjadrení a pripomienok občanov k výzvam a listom, ktoré im adresuje strana, príp. iné orgány; e) štúdium zápisníc a iných materiálov z rokovania súdov; f) listy a vyjadrenia občanov vyzvaných odpovedať na predložené im otázky (tiež prostredníctvom dennej tlače); g) štúdium denníkových záznamov, ktoré vedú občania na požiadanie výskumných ustanovizní. Tieto metódy majú *doplňkový charakter*, no bez ich použitia by nebolo možné v rozsahu potrebnom pre výskumné účely zachytiť zmýšľanie ľudí, ich názory, postoje, mienku a pod.

Akže sme metódy na získavanie faktov o spoločenských javoch rozdelili do dvoch odlišných skupín, to neznamená, že by sme ich mali v praxi od seba nejako dištancovať, izolovať. Pri ich používaní sa často jednotlivé metódy z oboch skupín prekrývajú a vzájomne dopĺňajú. Stane sa, že niektoré fakty objektívnej povahy získame niektorou z metód druhej skupiny a ešte častejšie a správnejšie obrátene. Všetky metódy prvej skupiny (okrem sociologického experimentu), a z druhej skupiny najmä metódu riadeného rozhovoru a rozhovor spojený s návštevou v byte hojne používal F. Engels na získanie faktov a údajov pre svoje významné dielo *Postavenie robotníckej triedy v Anglicku*. Pokiaľ ide o využívanie všetkých uvedených metód pri marxistických sociologických výskumoch, treba súhlasiť so sovietskymi vedcami M. B. Mitinom, M. T. Jovčukom, L. N. Koganom a M. N. Rútkevičom, ktorí hovoria, že netreba odhadzovať metódy, ako sú „ankety, interview, pozorovanie, štatistické spracovanie údajov“, ktoré používa buržoázna sociológia, ale že treba „vnieť do nich principiálne nový obsah“.¹⁸ V záujme možnosti verifikácie faktov, týkajúcich sa najmä podstatných znakov javu, používame podľa povahy výskumného problému súčasne viaceré metódy z oboch uvedených skupín metód.

K skúmaniu subjektívnej stránky spoločenských javov, jej prejavov a účinkov v komplexe javov možno pristupovať buď priamo, a to pomocou metód druhej skupiny, alebo nepriamo, prostredníctvom tzv. nepriamych objektívnych ukazovateľov, na ktorých sa prejavuje subjektívna stránka a ktoré možno skúmať metódami prvej skupiny. Napr. ideologickú vyspelosť obyvateľstva určitého územného celku môžeme posudzovať buď podľa výšky percenta osôb organizovaných v strane, alebo podľa počtu odberateľov stránickej tlače, alebo podľa počtu odpracovaných brigádnických hodín a hodnoty vykonanej práce, podľa množstva

¹⁸ Voprosy filosofii, 1961, č. 3, s. 128, 129; č. 8, s. 156.

podaných zlepšovacích návrhov, alebo podľa splňania ukazovateľov plánu výroby atď., príp. podľa všetkých týchto objektívnych ukazovateľov dovedna.

3. 4. Z konštatovania, že skúmaný spoločenský jav sme schopní najlepšie poznať v prípade, keď k nemu pristupujeme nie z jedného parciálneho aspektu, ale z aspektov viacerých vied (bod 2. 5), možno uzatvárať, že pri konkrétnych sociologických výskumoch stáva sa spolupráca viacerých vedeckých disciplín nevyhnutým predpokladom. V takomto prístupe k štúdiu spoločenských javov možno vidieť prednosť sociologických výskumov v porovnaní s inými výskumami, ktoré si na javoch všimajú len jednu, patričnú stránku, no súčasne však i obťažnosť a metodologickú zložitnosť takeého výskumu, pretože tu nie je ľahko zabezpečiť žiadúcu spoluprácu príslušných odborníkov a najmä jednotiaci, syntetický pohľad na skúmaný jav.

Okrem vied, ktoré tvoria teoretickú a metodologickú bázu marxistických sociologických výskumov, — t. j. historického a prirodzene i dialektického materializmu, politickej ekonómie a vedeckého komunizmu — opierajú sa tieto výskumy takmer vždy o demografiu, históriu a marxistickú psychológiu. Dôležité miesto v rámci týchto pomocných vied zaujíma štatistika a v súvislosti s ňou v novšom čase aj kybernetika. Podľa povahy výskumného problému žiada sa pri sociologických výskumoch aj účasť právnej vedy, sociálnej medicíny, výchovovedy, etnografie, etiky, estetiky, príp. aj iných, vrátane i niektorých prírodných a technických vied. Napr. pri skúmaní procesu odstraňovania podstatných rozdielov medzi fyzickou a duševnou prácou treba sa opierať aj o niektoré poznatky zo strojárstva a pod.

Z uvedených vývodov je zrejmé, že v rámci konkrétnych sociologických výskumov ide výlučne o komplexné skúmanie spoločenských javov. Táto *komplexnosť* spočíva nielen v tom, že k skúmaniu javov pristupujeme z aspektu viacerých príslušných vied a v rámci toho tiež z aspektov spoločenského bytia a spoločenského vedomia, ale aj v tom, že dotyčný jav skúmame v úzkej kauzálnej a dialektickej súvislosti a súčinnosti s inými javmi, vo funkcii, ktorú jav v štruktúre širších dynamických sociálnych celkov má. Takéto komplexné skúmanie sociálnych javov zabezpečuje adekvátnejšie poznanie podstaty, špecifických zákonitostí týchto javov. Okrem toho umožňuje zistiť aj spoločenskú efektívnosť skúmaného javu, čiže akou mierou jav prispieva k sociálnemu pokroku — v pozitívnom prípade, a v prípade negatívnom — ako jav retardačne, reakčne pôsobí na rozvoj spoločnosti.

Ako vzor komplexného poňatia a skúmania sociálneho javu môžeme uviesť Engelsovo dielo *Postavenie robotníckej triedy v Anglicku*. Engels obviňuje v tomto diele anglickú buržoáziu z jej neludzského vzťahu k robotníkom, ktorých bezmedzne vykorisťuje, rozoberá veľmi zlú situáciu robotníkov a ich rodín *zo stránky hospodárskej* (dlhý pracovný čas, veľmi nízka mzda, hrozivé bytové pomery, zlá strava, zapájanie žien a detí do nočných smien a pod.), *zo stránky demografickej* (život v mestských štvrtiach, život v rodinách, počet detí), *zo stránky zdravotnej* (rozšírenie chorôb, degenerácia mládeže, zlá sociálna a individuálna hygiena a pod.). No Engels sa neuspokojuje len s rozborom materiálnej

stránky postavenia anglickej robotníckej triedy. S rovnakou dôkladnosťou rozoberá aj jej situáciu zo *stránky morálnej* (rozvrat robotníckych rodín, rozvoj prostitúcie, zločinnosť, krádeže), zo *stránky kultúrnej* (nízka vzdelanostná úroveň, zlé zaškolenie detí, negramotnosť atď.). Opisuje a rozoberá *stav myslenia robotníkov*, ich združovanie do tajných spolkov, začiatky politickej organizovanosti robotníkov, organizovanie štrajkov, slovom *proces politického uvodňovania sa robotníkov* a organizovanie hnutí proti kapitalistom. Nechýba tu ani rozbor intelektuálneho a morálneho postoja buržoázie a aristokracie k robotníckej triede.

3. 5. Majúc na zreteli metodologickú požiadavku, že sociálne javy nutno skúmať aj zo stránky kvantitatívnej (bod 2. 6), treba už pri vypracúvaní koncepcie metodiky výskumu určitého javu riešiť otázku, ktoré *podstatné* zložky, vlastnosti a znaky javu, a akým spôsobom budeme merať, príp. triediť podľa určitých typov, a číselne vyjadrovať. Ako ukazuje výskumná prax, takmer nijaké ťažkosti nerobí číselné zachytenie demografickej a ekonomickej stránky sociálnych javov, najmä ak sa dôkladne vymedzia kritériá pre zisťovanie a triedenie patričných zložiek, znakov a momentov javu. No naproti tomu značné ťažkosti spôsobuje kvantitatívne zachycovanie a zaznamenávanie intenzity subjektívnej stránky spoločenských javov — morálno-politickej a kultúrno-technickej úrovne ľudí, keďže sú tu neraz ťažkosti i s prostým zistením daného stavu. S nemalými ťažkosťami je spojené aj kvantitatívne zachytávanie a zaznamenávanie rastu jednotlivých zložiek subjektívnej stránky sociálnych javov.

V mnohých prípadoch sa s veľkými prekážkami stretávame pri zisťovaní absolútneho počtu skúmaného javu v určitom dynamickom spoločenskom celku, ak jeho štatistické spracúvanie nie je zorganizované orgánmi štatistickej služby na základe periodicky predkladaných výkazov. Štatisticky sa spracúvajú takmer všetky ekonomicky významné spoločenské javy. Ak nemožno zistiť počet javu v absolútnom čísle, musíme sa uspokojiť so zistením aproximatívneho počtu javu pomocou príslušných štatistických praktík. S takýmto zistením, príp. aj len pomerným, sa uspokojujeme najmä pri zisťovaní výskytu určitých stavov alebo stránok psychického života, napr. postojov, záujmov, mienky o patričnej veci a pod. V takých prípadoch zistí sa množstvo dotyčného znaku, vlastnosti *na dostatočne veľkej reprezentatívnej skupine*; tieto výsledky potom platia o sociálnom celku, z ktorého bola vybraná reprezentatívna skupina. So zreteľom na rýchle zmeny v množstve patričného sociálneho javu musí sa zisťovanie jeho počtu vždy viazať k určitému časovému dátumu.

3. 6. Pri skúmaní kvantitatívnej stránky spoločenského javu je nepostrádateľná pomoc štatistiky ako vedy o kvantitatívnej určenosti spoločenských javov. Odborné *využívanie matematickoštatistických metód* prehľbuje analýzu javov, umožňuje ich presnejšie a dôkladnejšie poznanie, a to aj zo stránky ich výskytu a geografického rozloženia. Pravda, ak štatistika má takto pomáhať, nemožno sa uspokojiť len napr. s výpočtom percenta a zostavovania jednoduchých tabuliek, ale treba siahnúť aj po zložitejších výpočtoch, akými sú napr. výpočty priemerov, odchýlok, závislosti javov, najmä koeficientov korelácie a asociácie, výpočty trendov, zostavovanie a rozbor časových radov atď. Rozborom spoločenských

javov spresneným matematickoštatistickými metódami dostáva sa konkrétny sociologický výskum na vyšší stupeň exaktnosti, no predpokladá, aby sa zbieranie faktového materiálu uspôsobilo pre využitie týchto metód. Toto platí aj o získavaní a sústreďení faktov, ktoré sa majú spracovať pomocou kybernetickej techniky.

3. 7. V tejto súvislosti treba sa stručne zmieniť o možnosti použitia kombinácie tzv. intenzívneho a extenzívneho výskumu. Podstata tohto výskumného postupu spočíva v tom, že sa vhodným spôsobom kombinuje skúmanie kvalitatívnej stránky javu so skúmaním jeho kvantitatívnej stránky. To znamená, že a) patričný spoločenský jav, nachádzajúci sa v rozličných *typických* podmienkach, podrobí sa tzv. intenzívnemu, hlbokému výskumu, prenikajúcemu do podstaty javu, pričom sa zisťujú aj základné súvislosti javu s inými javmi (podmienky, za ktorých sa jav rozvíja, vzájomné pôsobenie javov, funkcia javu v patričnom spoločenskom celku a pod.), b) súčasne sa niektoré význačné vlastnosti alebo znaky javu skúmajú extenzívne, t. j. zisťuje sa výskyt týchto vlastností, znakov, príp. určitých súvislostí na väčšom počte javov tohože druhu v patričnom väčšom celku, a to spravidla využitím reprezentatívnej skupiny. Výhoda tohto postupu je v tom, že „intenzívny“ výskum môže vcelku vykonať i menší počet odborných výskumných pracovníkov, že sa vykonanie „extenzívneho“ výskumu — so zreteľom na jeho pomernú jednoduchosť — môže zveriť väčšiemu počtu spolupracovníkov a že sa pre zistenie vývinovej tendencie javu môže celý výskum ľahko a pri minimálnych nákladoch zopakovať. Dôležitou požiadavkou je, aby sa pre „intenzívny“ výskum vybral príslušný počet reprezentatívnych typov javu.

4

4. 1. Zaoberali sme sa niektorými otázkami, súvisiacimi s vykonaním prvej fázy marxistického sociologického výskumu. V rámci riešenia metodologických otázok tejto fázy žiadalo by sa prinajmenej rovnakú pozornosť venovať najmä gnozeologickým otázkam, t. j. otázkam získavania faktov a údajov, ktoré pravdivo odrážajú skúmané zložky objektívnej spoločenskej reality. Riešiť tieto dôležité otázky nebolo možné v rámci tohto príspevku, bude však treba čím skôr zamerať na ne našu pozornosť. Okrem toho bude treba rozpracovať aj otázky, ktoré súvisia s voľbou výskumného problému, s prípravou metodiky a plánu výskumu, otázky súvisiace s využívaním a validitou jednotlivých metód, ako sú pozorovanie, interview, dotazník, otázky matematickoštatistických techník a pod.

4. 2. Pri riešení otázok dialektikomaterialistického prístupu k skúmaniu sociálnych javov (body 3.1—3.7) pokladali sme za nevyhnutné vychádzať z metodologických postulátov, platných pre vedecké bádanie vôbec, ktoré vo svojom diele *Úvod do metodológie vied* rozpracoval V. Filkorn. Išlo nám najmä o zásady, uplatnením ktorých by sa pri výskumných akciách v teréne získal zo všetkých stránok *kompletný faktový materiál*, pravdivo odrážajúci značne zložitú a variabilnú sociálnu skutočnosť, a to pokiaľ možno v úplnosti a v príslušných vzťahoch. Spracovaním tohto materiálu pri využití patričných analyticko-syntetických a induktívno-deduktívnych postupov, predovšetkým kauzálnej a dialektickej analýzy, došlo by sa k hodnotným poznatkom, ktoré sa dajú plne využiť v socialistickej spoločenskej praxi a tak isto aj pri riešení teoretických problémov.